

УДК 271.2-472-055.2(477)"18/192":37.015.31:2-42-053.2
DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239296>

ТЕТЯНА ФАЗАН

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9132-9394>

(Полтава)

Place of work: Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Country: Ukraine

Email: fazantp7@gmail.com

ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ УКРАЇНИ — ОСЕРЕДКИ ОСВІТИ І ПІДГОТОВКИ ЖІНОЦТВА ДО ДУХОВНО- МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

У статті розкриті й проаналізовані провідні тенденції підготовки жінок до духовно-морального виховання дітей означеної доби, розкрита основна мета, процес зміст та завдання підготовки. Висвітлено при яких монастирях України того часу існували жіночі заклади освіти де готували дівчат до духовно-морального виховання дітей.

Ключові слова: православні монастирі; жіночі заклади освіти; духовно-моральне виховання; жіноцтво; релігійність.

Актуальність. Актуальність дослідження полягає в тому, що звернення до історичного досвіду жіночих православних монастирів України у підготовці жінок до духовно-морального виховання дітей у (XIX – поч. XX ст.) сприяє розумінню важливості духовності, моральності, виховання як фундаментальних ціннісно-сміслових категорій педагогіки, прагненню зберегти «природні риси і характеристики» жінки бути матір'ю, дружиною, берегинею сімейного затишку, популяризації здобутків та розширенню і впровадження наукової інформації в сучасний освітній процес. Саме система монастирського виховання жінки стала механізмом саморегуляції християнської культури, оскільки сприяла досягненню цілісності християнського світу. В монастирях здійснювалося «окультурене» відтворення людини – як власне творця і водночас «продукту творчості» християнської культури. Там вихованка вчилася відчувати й усвідомлювати себе як частину цілого – частину, що містить у собі це ціле. Монастир, будучи хранителем основних християнських цінностей, сприяв збереженню цих цінностей і, відповідно, досягненню стабільності суспільства загалом. Дана проблематика може бути використана для розширення змісту підручників, навчальних і навчально-методичних посібників з історії української педагогіки, спеціальної освіти, соціальної педагогіки, довідкових та енциклопедично-біографічних видань, історичного краєзнавства, тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На нашу думку визначаємо, що достатній потенціал щодо висвітлення проблем освіти і виховання дівчат в духовних навчальних закладах становлять праці В. Аскоченського, єп. Арсенія (Денисова), М. Петрова та ін., Розкриття особливостей та суті освітньо-виховної діяльності жіночих монастирів займалися Ф. Благовидов, П. Знаменський, С. Миропольський та ін. Щодо вивчення становища жіночої духовної освіти в Україні працювали єп. Макарій (Булгаков), І. Кочетов, О. Малов, архієп. Д. Богдашевський, М. Краснов, А. Преображенський та ін. На сучасному етапі досить ґрунтовно цим питанням цікавилися М. Євтух, митр. Филип (Осадченко), В. Пащенко, І. Петренко, О. Сухомлинська, Т. Тхоржевська та ін.

Мета статті – характеризувати важливість православних монастирів як духовних осередків у формуванні морально-етичних норм в процесі підготовки жіноцтва, проаналізувати проблематику освіти та виховання в цих закладах для застосування досвіду християнської моралі і етики в сучасному освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історичний екскурс нам чітко вказує, що упродовж століть центрами духовної просвіти, культури та виховання були православні монастирі. У XIX – на початку XX ст. при монастирях України іде стрімкий розвиток навчальних закладів для дівчат переважно духовного стану. Першими такими закладами стали: училище для дівчат-сиріт духовного стану при Одеському Михайло-Архангельському монастирі (1844 р.) та духовне училище для дівчат духовного звання при Лебединському Миколаївському монастирі (1859 р.). На той час монастирські заклади освіти розділялися на дві категорії. До першої категорії відносилися заклади, що знаходилися під «покровительством» імператриці Марії, до другої – училища, які були в підпорядкуванні Святійшому Синоду, під управлінням єпархіальних преосвящених та опікою місцевого духовенства і настоятельки монастиря. Ці заклади просвіти різнилися цілями, організацією внутрішнього розпорядку, навчальними планами і програмами, становим складом, правами посадовців і матеріальним забезпеченням, але мету мали спільну: дати дівчатам виховання, яке відповідало б їхньому призначенню: з одного боку, виступати в ролі дружини, а з іншого – стати освіченою матір'ю, яка виховає своїх дітей в духовно-моральному середовищі та господинею дому. Завдяки «Статуту жіночих єпархіальних училищ» 1868 р., випускниці отримували звання «Домашня вчителька», саме це давало їм право на педагогічну діяльність.

Важливо наголосити, що перші монастирські жіночі духовні заклади освіти планувались як трикласні – з дворічним курсом кожного класу. До кола обов'язкових навчальних дисциплін, які мали вивчати дівчата, входили: Закон Божий (короткий катехізис і священна історія), церковний спів, читання, слов'янська і російська мови, коротка граматики, арифметика (до «потрійного правила»), коротка російська історія та географія, навчання рукоділлю та веденню домашнього господарства (Устав женских учебных заведений, 1884, с. 250). Крім того, рекомендувалися при цих освітніх закладах: садки, грядки, утримувати худобу та птицю, знайомити вихованок з правилами догляду за дітьми та хворими, а також давати знання про властивості лікарських рослин.

У зв'язку з прийняттям «Статуту жіночих єпархіальних училищ» 1868 р., в них було встановлено шестирічний термін навчання та дозволено, за окрему плату, приймати дівчат із сімей інших станів, зокрема й селянства. За вартістю навчання поміж інших закладів освіти, монастирські жіночі училища були одними з найдешевших. Перелік навчальних дисциплін значно розширився і до складу обов'язкових предметів було введено педагогіку, дидактику та педагогічну практику при зразкових школах (Устав епархиальных училищ, 1868, С 120-137).

Навчальні плани і програми жіночих навчальних закладів при монастирях мали яскраве релігійне забарвлення, що виявлялося в домінуванні «духовних» предметів (Закон Божий, церковнослов'янська грамота, церковний спів) над дисциплінами математично-природничого циклу, у вузько утилітарній спрямованості всього навчального курсу. Представники духовенства були переконані, що виховання в цих закладах освіти повинно мати сімейний характер. Тому вони вважали за небажане влаштувати в них публічні та приватні іспити, і пропонували тільки після закінчення навчального року проводити річні екзамени. Виділяючи найістотніше в статутах цих навчальних закладів, слід зазначити, що основою всього виховання був розвиток в ученицях релігійного почуття, над чим працювали законовчитель, священник училищної церкви та духівник. Починаючи й закінчуючи день молитвою, звикаючи подумки звітуватися перед Богом за все зроблене впродовж дня, дівчата під надійним керівництвом наставників міцніли в своїй релігійності та вкарбовували в пам'ять і повсякденний побут правила та навички життя тільки в християнській вірі та любові. Необхідною ланкою у вихованні «істинних дочок Церкви» виступала церковна служба, сповнена урочистості та побожності, в якій участь вихованок була обов'язковою. Законівчитель розкривав дівчаткам глибокий смисл співів, псалмів і символічне значення священних дій.

Передавання знань ніколи не було справою абстрактною, відстороненою від розвитку навичок благочестя і виховання християнських чеснот. Формування цілісної, цнотливої, моральної особистості було найголовнішим завданням православної освіти. На думку С. Миропольського, відомого педагога другої половини XIX ст., видатного ідеолога і практика, єдино правильні засоби для духовно-морального виховання дають тільки релігія і церква. Вчити Закону Божому означає вчити живій вірі, і ця наука, її викладання нерозривно пов'язані з церквою, з храмом, де діти, беручи участь у читанні та церковному співі, звикають жити церковним життям та розуміти, відчувати глибину і красу церковного обряду; тільки там викладання Закону Божого набуває бажаної повноти (Миропольский, 1890, с. 19).

Головним завданням монастирського навчального закладу було у вихованні серця та волі, яка має прагнути до добра. Життя душі визначається серцем і сконцентроване в ньому, а воля, спрямована до добра і керована совістю, служить основою морального характеру людини. Добре виховання свідчить про успішне навчання. В основі монастирської школи лежить розвиток людської особистості. Вихованки повинні виходити зі школи не лише зі знаннями, а й мати розвинений розум, пробуджену допитливість, навик і любов до праці, задатки здорового, чесного характеру, любов до правдивості, повагу до людської особистості як такої, прагнення до самоосвіти, вміння свідомо підкорятися вимогам дисципліни, тобто вони повинні за своєї Закон Божий головою і серцем (Миропольский, 1887, с. 4).

В основу взаємин учителя й учениць у жіночих монастирських закладах освіти були покладені стосунки Ісуса Христа з апостолами: «З того дізнаються всі, що ви мої учні, коли любов матимете між собою» (Біблія, 1988). Однією з важливих і, напевно, головною особливістю виховання в цих навчальних закладах було те, що воно здійснювалось безпосередньо в жіночих монастирях, де сам дух, суть, обстановка, суворість, постійна молитва, праця і живий приклад створювали міцний підмурівок для формування з дівчаток істинних християнок, звиклих до строгого виконання всіх звичаїв та обрядів православної церкви і ґрунтовно наставлених у вченні віри, а також досвідчених і надзвичайно працелюбних домогосподиць, дружин та матерів, здатних цілковито віддаватися виконанню свого багатогранного родинного обов'язку, готових вдовольнитися якнайскромнішим існуванням та покірно присвятити все життя чесним трудам і клопотам на користь ближніх. Стосовно монастирських вихованок були вжиті усі заходи для досягнення особливих цілей, внаслідок чого вони дуже відрізнялися від учениць світських навчальних закладів, діяльність яких мала дещо інші цілі. Так, приміром, «щодня постійно дві вихованки, по черзі, чергували по господарству під керівництвом наглядки; вони збивали масло, готували м'який сир, готували їжу, накривали і прибирали столи, пекли хліб; мили срібло та посуд; на кухні чистили зелень і виконували інші господарські роботи по своїх силах. Усе літо працювали на грядці. Щодня займалися рукоділлям, шили бі-

лизну, сукні, священницький одяг..., в'язали панчохи і рукавички, прали білизну, прасували і складали її, виготовляли різні церковні прикраси...» (Чубов, Ф. 127, Спр. 27, с. 78). Наведена цитата свідчить про те, що монастирські вихованки, отримуючи освіту при обителі, дійсно привчалися там до виконання всіх обов'язків працелюбної господині дому та берегині родинного вогнища.

На міцній основі повсякденного монастирського життя вихованкам духовних закладів освіти глибоко в серце закладалися високі духовно-моральні якості, формовані почуттям любові до Бога, Церкви та ближнього, міцно засвоєними правилами християнської моралі й усвідомленням морального обов'язку щодо себе та інших людей. Спостерігаючи життя обителі зсередини та посилено залучаючись до нього, дівчата привчалися чітко й обов'язково дотримуватися всіх звичаїв, правил, приписів та постів, установлених Православною Церквою і, звісно, були присутніми і брали участь в усіх святкових богослужіннях. На першому місці стояло виконання християнського обов'язку бувати на сповіді та святому Причасті, дотримуватися постів, строго виконувати обітниць і робити справи християнського милосердя. Діти привчалися до святого Таїнства, готуючи себе до нього в дні говіння. Учениці шкільно виконували цей обов'язок двічі на рік. Все це сприяло тому, що поступово дитина придбавала постійний добрий настрій, послух Церкви, християнську мужність і твердість у виконанні обов'язку. Не лише на взірцях «книжкових» святих, житія яких вони вивчали на заняттях, а й на живому прикладі монастирських черниць та схимниць, котрі поруч із ними проводили всі свої дні в праці, пильнуванні і постах, дівчата переконувалися, що виконання церковних заповідей веде до досконалості, до утвердження в людині благочестя.

З боку жіночих монастирів вживалися всі заходи й докладалося максимум зусиль для досягнення виховної мети. Наведені приклади засвідчують, що за встановленим порядком виховання, в монастирських закладах освіти, за його духом і спрямованістю ці навчальні заклади дуже різнилися від світських – жіночих шкіл, пансіонів та інститутів. Якщо в звичайних школах дидактичні цілі ставилися над виховними, то в монастирських – навпаки: «Тут навчання потрібне для виховання..., у дівчат мало розвиватися духовно-моральне почуття, душевна «благоналаштованість», здоровий настрій серця...» (*О християнском воспитании*, Ф. 160, Дис. 906, с 56). У жіночих монастирських закладах освіти виховання та навчання дітей реалізовувалося на основі взаємозв'язку духовного і морального розвитку особистості – так, щоб сума знань та вмінь, отриманих під час навчання, була врівноваженою та відповідала духовно-моральному потенціалу, отриманому в ході виховання [Церковная школа, 1887-1888]. Над цим працювали як на позакласних заходах, так і безпосередньо на заняттях, на уроках релігійного та морального циклів: Закону Божого, церковного читання та співу.

Отримавши таку освіту та духовно-моральне виховання, випускниці впроваджували свої знання як в сім'ї, при вихованні власних дітей «бо тільки освічена дружина здатна морально підтримати свого чоловіка, тільки добре вихована матір спроможна прищепити дітям благородні манери та звички...» (Лотоцький, 2010, с. 78), так і в своїй майбутній педагогічній та просвітницькій діяльності на вчительських посадах чи в ролі домашньої вчительки.

У ході наукових пошуків нами досліджено, що на початку ХХ ст. на території тогочасної України, при 41 офіційно зареєстрованому жіночому монастирі існували заклади освіти для дівчат. Це: *училища дівчат духовного звання* при Лебединському Миколаївському монастирі (Черкаська обл., р. з. 1859), Введенському монастирі (Чернігів, р. з. 1863), Свято-Троїцькому Браїлівському монастирі (Вінницька обл., р. з. 1844), ін.; *епархіальні училища* при Золотоніському Красногірському Іоанно-Богословському монастирі (Черкаська обл., р. з. 1874), Велико-Будищанському Свято-Троїцькому (Преображенському) монастирі (Полтавська обл., р. з. 1891), Ладинському Покровському монастирі (Чернігівська обл., р. з. 1890), ін.; *училища для безпритульних і бідних дівчат* при Тихвинському монастирі (м. Дніпро, р. з. 1866), Любарському Свято-Георгіївському монастирі (Житомирська обл., р. з. 1890), Немирівському Миколаївському монастирі (Вінницька обл., р. з. 1860), ін.; *3-х річні училища* при Флорівському монастирі (Київ, р. з. 1870), Чигиринському Троїцькому монастирі (Черкаська обл., р. з. 1874), Спасо-Преображенському Ржищівському монастирі (Київська обл., р. з. 1870), ін.; *церковно-учительські зразкові школи* при Корецькому Воскресенському монастирі (Рівненська обл., р. з. 1900), Козельщанському Різдово-Богородичному монастирі (Полтавська обл., р. з. 1891), ін.; *церковно-приходські школи* при Покровському монастирі (м. Київ, р. з. 1899), Барському Покровському монастирі (Вінницька обл., р. з. 1884), Введенському монастирі (Київ, р. з. 1901), ін.; *школи-притулки* при Старобільському Скорбященському монастирі (Луганська обл., р. з. 1905), Михайло-Архангельському монастирі (Одеса, р. з. 1844), ін.; *школи грамоти* при Свято-Знаменському монастирі (Дніпропетровська обл., р. з. 1903), Олешківському Успенському монастирі (Херсонська обл., р. з. 1897), ін.

Завдяки натхненню і сподвижництву настоятельок, законовчителів, викладачів та монахинь, випускниці монастирських закладів освіти мали авторитет у суспільстві, були високоморальними вчительками, а головне були гарними дружинами, домашніми господинями, освіченими жінками і матерями підготовленими до духовно-морального виховання дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Библия. Москва : Типогр. Московской Патриархии, 1988. 1233 с.
- Лотоцький В. (священник). Духовна освіта для жінок на Волині (кін. XIX – поч. XX ст.). *Духовна освіта на Волині в XI–XX століттях* : зб. матеріалів богослов. наук.-практ. конф. з нагоди 20-ліття відновлення Волинської дух. семінарії в м. Луцьку. Луцьк : Вид-во Волинської духовної семінарії Київського патріархату Української православної церкви, 2010. 180 с.
- Миропольский С. И. Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в народной школе С. Миропольского. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1890. 157 с.
- Миропольский С. И. Задачи, план и основы устройства нашей народной школы. Санкт-Петербург, 1887. 185 с.
- О христианском воспитании XIX-века. *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. 160. Дис. 906. 65 л. С. 56.
- Устав епархиальных училищ. §111. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2. Т. XLIII, № 46271. Санкт-Петербург, 1868. С. 120–137.
- Устав женских учебных заведений ведомства императрицы Марии, высочайше утвержденный 30.08.1855г. Санкт-Петербург, 1884. 346 с.
- Церковная школа : сборник 2. Т. 2. Санкт-Петербург, 1887-1888. 122 с.
- Чубов. М. О духовно-нравственном воспитании детей. *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. 127. Спр. 27. Арк. 78.

REFERENCES

- Bibliia [Scripture]*. (1988). Moskva: Tipogr. Moskovskoi Patriarkhii [in Russian]. Lototskyi, V. (sviashchennyk). (2010). *Dukhovna osvita dlia zhinok na Volyni* (kin. XIX – poch. XX st.) [Spiritual education for women in Volyn (late XIX- early XX centuries)]. In *Dukhovna osvita na Volyni v XI–XX stolittiah [Spiritual education in Volyn in the XI-XX centuries]* : Proceedings of the Conference. Lutsk: Vyd-vo Volynskoi dukhovnoi seminarii Kyivskoho patriarkhatu Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy [in Ukrainian].
- Chubov, M. *O dukhovno-nravstvennom vospitanii detei [On the spiritual and moral education of children]*. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni VI Vernadskoho]. F. 127. Spr. 27. Ark. 78 [in Russian].
- Miropolskii, S. I. (1890). *Didakticheskie ocherki. Uchenik i vospityvaiushchee obuchenie v narodnoi shkole S. Miropolskogo [Didactic sketches. Pupil and upbringing education in the folk school of S. Miropolsky]*. Sankt-Peterburg [in Russian]. Miropolskii, S. I. (1887). *Zadachi, plan i osnovy ustroistva nashei narodnoi shkoly [Tasks, plan and foundations of the structure of our folk school]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- O khristianskom vospitanii XIX-veka. Institut rukopisu [About Christian education of the nineteenth century]*. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni VI Vernadskoho]. F. 160. Dis. 906. 65 l. S. 56 [in Russian].
- Tserkovnaia shkola [Church school]* (Vol. 2(2). (1887/1888). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Ustav eparkhialnykh uchilishch. §111 [Charter of diocesan schools. §111]. (1868). In *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]* (Sobranie 2, Vol. XLIII, № 46271, pp. 120-137). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Ustav zhenskikh uchebnykh zavedenii vedomstva imperatritcy Marii, vysochaishe utverzhdennyi 30.08.1855g [The Charter of the Women's Educational Institutions of the Department of Empress Maria, imperially approved on 08/30/1855]*. (1884). Sankt-Peterburg [in Russian].

FAZAN TATIANA

ORTHODOX MONASTERIES OF UKRAINE - CENTERS OF EDUCATION AND PREPARATION OF WOMEN FOR SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF CHILDREN (XIX - EARLY XX CENTURY)

The article reveals and analyzes the leading trends in the preparation of women for the spiritual and moral education of children of this period, reveals the main purpose, process, content and objectives of training. It is highlighted at which monasteries of Ukraine at that time there were women's educational institutions where girls were prepared for the spiritual and moral upbringing of children. The historical digression clearly shows us that for centuries the centers of spiritual education, culture and education were Orthodox monasteries. In the XIX - early XX centuries, at the monasteries of Ukraine there is a rapid development of educational institutions for girls, mostly of spiritual condition. The first such institutions were: a school for orphans of the clergy at the Odessa Michael the Archangel Monastery (1844) and a theological school for girls of the clergy at the Lebedinsky Nikolaev Monastery (1859). At that time, monastic educational institutions were divided into two categories. The first category included institutions under the "patronage" of the Empress Mary, the second - schools that were subordinate to the Holy Synod, under the management of the diocesan elders and the care of local clergy and the abbess of the monastery. These educational institutions differed in goals, organization of internal regulations, curricula, staff, rights of officials and material support, but had a common goal: to give girls an education that would meet their purpose: on the one hand, to act as a wife, and with another is to become an educated mother who raises her children in a spiritual and moral environment and a housewife. Thanks to the "Statute of Women's Diocesan Schools" of 1868, graduates received the title of "Home Teacher", which gave them the right to teach.

It is important to emphasize that the first monastic women's theological educational institutions were planned as three-class - with a two-year course of each class. The compulsory subjects that the girls were to study included: the Law of God (short catechism and sacred history), church singing, reading, Slavic and Russian languages, short grammar, arithmetic (up to the "triple rule"), short Russian history and geography, teaching needlework and housekeeping. The main task of the monastery school was to educate the heart and will, which should strive for good. The life of the soul is determined by the heart and concentrated in it, and the will, directed to good and guided by conscience, is the basis of the moral character of man. Good upbringing indicates successful learning.

Key words: Orthodox monasteries; women's educational institutions; spiritual and moral education; femininity; religiosity.